

- 39 Ипатов А. Н. Указ. тр. – С. 47–48.
- 40 Отчет о денежных оборотах в Харьковской общине верующих христиан евангелистов за 1910. – Харьков, 1910. – 34с.
- 41 Успенская церковь Славяносербского уезда Екатеринославской губернии // Церковь. – М., 1913. – № 35. – С. 698–700.
- 42 Спасо-Преображенский монастырь с. Городищи Екатеринославской губернии // Церковь. – М., 1912. – № 25. – С. 611–612.

SUMMARY

Larissa Moiseenko

**BUSINESS ACTIVITIES OF CHRISTIAN CONFESSIONS IN DONBASS
IN THE LATE XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES.**

The article is devoted to the economic activities of Christian confessions in the Donbass in the late XIX – the beginning of XX centuries. The types of economic activities of Christian confessions; The specificity, effectiveness and efficiency of these activities; Factors that facilitated or hindered the economic activities of Christian confessions.

Key words: business activities, Christian confessions, clergy, consistory, church-economy legislation.

Наталія Діанова,
*кандидат історичних наук,
доцент Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова*

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІЄПІСКОПА ХЕРСОНСЬКОГО І ОДЕСЬКОГО НИКАНОРА (БРОВКОВИЧА)

Проаналізовано основні напрямки просвітницької діяльності архієпископа Никанора. Розглянуто його наукову та релігійну спадщину. Показано його внесок у розвиток православ'я.

Ключові слова: архієпископ Никанор, церква, Херсонська єпархія, православ'я, наука, освіта, проповідь, моральність.

Никанор Бровкович (1826 – 1890) належить до видатних релігійних діячів другої половини XIX ст. Він був талановитим богословом, науковцем, ректором ряду духовних навчальних закладів, проповідником, публіцистом, естетом і архієпископом. Це далеко не повний перелік заслуг Преосвященного Никанора, який залишив помітний слід в історії православної церкви. Його багата наукова і літературна спадщина має яскраво виражений індивідуальний характер. Твори архієпископа завжди були пов'язані з релігійною тематикою і відображали актуальні проблеми церковного життя. Не зважаючи на вагомий внесок архієпископа в розвиток науки і освіти, його просвітницька діяльність належним чином не вивчена, що обумовлює актуальність даної публікації.

Життєдіяльності Никанора (Бровковича) торкалися в своїх працях лише деякі історики церкви XIX ст. Найбільш важливою є робота професора Красносельцева М. Х., присвячена науковій спадщині архієпископа¹. Автор розглянув наукову діяльність Никанора і коротко проаналізував його опубліковані твори. В 1890 р. протоіерей Одеського кафедрального собору С. Петровський видав біографічні матеріали Никанора зі своєю передмовою². В основу видання покладено послідовність подій в житті Никанора: від його учнівських років до призначення ректором Казанської духовної академії. До нього ввійшли 9 статей архієпископа, які збереглися серед його паперів.

Діяльність архієпископа Никанора на чолі Херсонської єпархії побічно розглядав священик Ф. Миляновський³. Він високо оцінив внесок архієпископа у розбудову єпархії та в розвиток освіти і культури.

До 90-х років XX ст. історія православної церкви та життєдіяльність її ієрархії практично не розглядалась дослідниками. Проте і в подальший період історіографія діяльності Никанора (Бровковича) поповнилася лише за рахунок публікацій в періодичній пресі одеських священнослужителів⁴.

Метою даної статті є дослідження основних напрямків просвітницької діяльності архієпископа Никанора. Для цього ставляться наступні наукові завдання: розглянути освітянську і проповідницьку роботу архієпископа в Херсонській єпархії, проаналізувати його науково-релігійну спадщину та дослідити внесок у розвиток православної церкви на півдні України.

Олександр Іванович Бровкович народився 20 листопада 1826 р. в сім'ї священика Могилівської губернії. Отримав блискучу духовну освіту. Спочатку навчався в Могилівському духовному училищі, потім семінарії і впродовж семи років співав у архієрейському хорі альт-солістом. У цей непростий період важливе місце в його житті займали книги. Він встиг прочитати не лише св. Євангеліє і житія Святих, але майже всю кращу духовну і світську літературу того часу. Вже тоді Олександр відрізнявся від своїх однолітків серйозністю та інтелектуальним розвитком⁵. Як кращого учня його в 1842 р. рекомендовано до Санкт-Петербурзької зразкової духовної семінарії. Завершення освіти відбулося в С-Петербурзькій духовній академії (1847-1851 рр.). Будучи на останньому курсі, він прийняв чернецтво з ім'ям Никанор і після успішного завершення навчання зі ступенем бакалавра, а потім магістра залишився працювати в академії на кафедрі Богослов'я. Проте розбіжності в поглядах з ректором академії Макарієм стосовно викладання введення до Богослов'я спричинили переведення Никанора на кафедру полемічного Богослов'я і відіграли негативну роль в його подальшій кар'єрі.

У 1853 р. Бровковичу доручено читати новий курс, націлений на боротьбу з розколом, для якого потрібно було підготувати лекції з історії розколу і скласти бібліографію розкольніцьких творів. У своїй автобіографії Никанор писав про значні труднощі в процесі пошуків відповідної літератури. Внаслідок щасливого випадку велика розкольніцька бібліотека мільйонера Круглого (чи Круглова) через посередництво купця І. А. Москальова була придбана академією. Це дало можливість Никанору скласти записки по бібліографії розколу. На їх основі він

згодом написав великий твір «Опис розкольніцьких рукописів Олександра Б.», який у 1848 р. був схвалений і рекомендований до друку Преосвященним Макарієм, Синодом, Духовним і світським цензурними Комітетами⁶. За сумлінне виконання даної роботи Никанора нагороджено набедренником і золотим хрестом⁷. Проте цей твір завдяки недбалості видавництва і самоуправства коректора був дещо видозмінений і в такому вигляді викликав різку критику вищого духовенства і Синода, що завдало автору чимало неприємностей.

Під час перебування в Санкт-Петербурзькій академії Никанор написав серйозний науковий твір «Аналіз римського вчення про видиме (папське) верховенство в церкві, зроблений на основі св. Писання і викладів перших століть християнства до I Вселенського собору». Як і всі інші, він відображав актуальні проблеми православної церкви. Це була відповідь папі Пію IX на «Послання східним слов'янам», у якому він пропонував ввійти у спілкування з Апостольським престолом, обіцяючи православним збереження їх догматів, обрядів і богослужінь, вимагаючи при цьому визнання римських догматів про сходження святого Духа від Отця і від Сина та про верховенство папи. Ця робота була написана на замовлення Синоду і публікувалася в 1852 р. у вигляді окремих статей в академічному журналі «Христианское чтение», а згодом передрукована у двох випусках. Вона мала значний резонанс у колі вчених завдяки науковим підходам при дослідженні зазначеної проблеми. Автор розглянув паралельно римський догмат, взявши його викладення у найкращих представників католицької догматики: Белларміна, Перроне, Лібермана і докази із викладів стародавньої церкви. Никанор провів об'єктивні дослідження, результат яких був не на користь католицької церкви. Дана праця давала підставу для надання його автору ступеня доктора Богослов'я, що було реалізовано лише через 12 років⁸.

У 1856 р. Никанор з болем у серці змушений залишити Санкт-Петербурзьку академію. Впродовж 12 років він займав посади ректора і професора Ризької, Саратовської і Полоцької духовних семінарій. Там він намагався дещо реформувати навчальні заклади і покращити умови життя учнів. Зокрема, скасовано тілесні покарання, значну увагу приділено зовнішньому вигляду семінаристів, їх фізичному, моральному та духовному стану. Ректор прагнув підвищити інтерес учнів до навчання, захоплено говорив їм про науку та її важливе значення в житті суспільства. Він не бачив у ній антипода релігії, стверджуючи, що «істинно освічена людина є в той же час і істинним християнином»⁹.

У 1868 р. архімандрита Никанора призначено ректором Казанської духовної академії. До цього часу академія не мала такого універсально освіченого ректора, який був одночасно науковцем, богословом, філософом, знавцем декількох спеціальностей в області світських наук, мислителем і естетом¹⁰. Під час перебування в Казані Никанор нарешті отримав сприятливі умови для відновлення своєї наукової діяльності. В академії знаходилася велика спеціально-богословська та історико-археологічна бібліотека і значна кількість слов'яно-руських літописів. Він успішно продовжив наукову розробку теми, розпочатої в Петербурзі, написавши новий розділ до твору «Аналіз римського вчення про верховенство папи на основі творів св. Афанасія Великого», який

надруковано в 1869 р. у «Православном Собеседнике». В цей же час Никанор поновив роботу з історії розколу, про що свідчить ряд нових статей з цієї тематики.

Казанський період поклав початок гносеологічним дослідженням Бровковича. На сторінках «Православного Собеседника» з'явилися його статті філософського напрямку, де піднімалися питання про основи християнства та докази існування всього надчуттєвого.

У 1869 р. Никанор отримав ступінь доктора Богослов'я і орден св. Володимира 3-го ступеня за успішне керівництво Казанською духовною академією.

Професор Богослов'я, протоієрей Василь Войтковський зазначав, що Никанор не залишив строгої наукової системи богословської науки, яку багато років викладав в різних навчальних закладах, але незначна кількість учених-богословів у такому обсязі поєднують в собі сукупність усіх систем, знань і наук, як це робив він ¹¹.

У червні 1871 р. назавжди закінчилась викладацька діяльність Бровковича. Він отримав сан єпископа Аксакайського, вікарія Донської єпархії, де прослужив 5 років, потім, упродовж 7 років, очолював кафедру Уфимської і Мензелинської єпархії. У грудні 1883 р. його призначено єпископом Херсонським і Одеським і з цього часу життя Никанора нерозривно пов'язане з Південною Україною ¹². Там він отримав сан архієпископа (1886 р.) і там повною мірою розкрився його талант проповідника та адміністративного діяча.

Упродовж двадцятирічного єпископства Никанор не залишив своїх наукових досліджень. У цей час він видав три великих томи філософсько-богословських творів: «Позитивна філософія та надчуттєве буття» (1875 – 1888). Головна теза цих праць полягала в ідентичності гносеологічної основи філософської і богословської наук. Таким чином, буття Бога і безсмертного Духа – перші і основні положення богословської науки – доводяться таким же методом як і буття матерії. Філософська критика віднеслась до творів архієпископа лояльно, але стримано. Таку реакцію М. Ф. Красносельцев пояснює лише тим, що Преосвященний Никанор не встиг завершити свою працю, а тому її важко оцінити належним чином ¹³.

Професор І. Полімпсестов дав високу оцінку науковій діяльності Никанора. Він писав у газеті «Русская Жизнь», що вчені Західної Європи дивилися на архієпископа Російської православної церкви як на філософа першої величини ¹⁴.

Важливу роль Никанор надавав проповідницькій діяльності. Особливо це проявилось під час перебування на чолі Одеської кафедри, де йому довелося боротися з деякими порушеннями правил в церквах під час проведення богослужінь. Складалося враження, що населення Одеси не звикло до проповідей: дехто навіть виходив із храму і влаштовував для себе перерву під час служби. Особливо турбувало ставлення до церкви можновладців, які лише зовні проявляли повагу до священників, а насправді помикали ними. Владика був дуже строгим до проявів такого неподобства і приділяв значну увагу проблемі авторитету церкви і вихованню християнської моралі у парафіян ¹⁵. Він підкреслював, що проповідницька робота стала нагальною потребою часу.

«Наш православно-руський народ в більшості своїй спав як немовля в лоні матінки-церкви, слухаючи більше серцем, ніж розумом богослужіння, часто не розуміючи їх і не знаючи предметів віри. Це тривожні симптоми. Свідомість народу під впливом непрошених благодійників прокидається часто в досить потворній формі». Приступаючи до архієрейського служіння в Херсонській єпархії, Никанор зобов'язувався нести слово істини, слідкувати за діяльністю духовенства, правомірністю духовного суду, боротися з порушенням церковних звичаїв і богослужінь¹⁶.

У фондах Державного архіву Одеської області зберігаються щоденники із записами проповідей, повчань та поминальних слів архієпископа Никанора, написані впродовж 70 – 80 років XIX ст. Чисельні правки і помітки, зроблені автором при написанні тексту проповідей, вказують на творчий підхід і прагнення якнайкраще передати зміст і дух Святого Письма¹⁷.

Проповіді свої, надзвичайно цікаві і повчальні, Никанор читав із зошита, тихо і монотонно. На відміну від емоційних проповідей архієпископа Інокентія (Борисова), їх було значно цікавіше прочитати, ніж почути від нього.

Упродовж 1884 – 1891 рр. архієпископом видано п'ять томів його «Бесід і повчань» (останній том – посмертно). Вони не були проповідями в класичному розумінні цього слова і призначалися для індивідуального читання, поза богослужбних бесід і виступів на різних зібраннях. Усі вони написані на потребу дня і демонструють позицію автора щодо актуальних проблем церкви і суспільства. Наукові, філософські та проповідницькі праці Никанора знайшли своїх прихильників серед значної частини інтелігенції з вищою світською освітою, яка зачитувалась його творами і знаходила чітку відповідь на незрозумілі для себе питання. Його погляди на проблеми народної та вищої освіти, на жіноче питання, військову справу, любов до батьківщини основані на християнському євангельському вченні і проникнуті духом православ'я¹⁸.

В опублікованих проповідницьких творах Никанора простежуються декілька тематичних напрямків. Пріоритетне місце відводиться питанню ролі православної церкви в християнському світі. Автор є палким прихильником точки зору про походження православ'я від самого Ісуса Христа. На його думку римо-католицька церква і різні протестантські течії спотворили догмати і вчення давньої вселенської церкви. Значну увагу архієпископ приділяв проблемі розповсюдження штундизму. Дійовим методом боротьби з ним він вважав активізацію просвітницької діяльності серед населення, залучення його до загально-народного співу в церкві¹⁹. Щоб підняти релігійний дух народу, Никанор строго слідкував за тим, щоб причт проводив читання, бесіди і повчання, організовував церковні хори і загальнонародні співи, відкривав школи і будував в селах церкви.

Особливе місце в діяльності Никанора відводилось проблемі християнської моральності та культури народу. Він з прикристю говорив про низький рівень народної моральності та небажання православних парафіян навчати своїх дітей грамоті. Великого поширення в єпархії набуло пияцтво, через пристрасть до якого люди втрачали не лише своє майно, але й здоров'я та честь. Все це негативно впливало на стан православ'я, культури і громадського патріотизму²⁰.

Значну увагу архієпископ приділяв темі освіти і науки. Впродовж семи років керівництва Херсонською єпархією було побудовано майже 300 церковно-парафіяльних шкіл. При цьому Никанор зазнав безліч образ від міських і земських чиновників, які відмовляли в допомозі цим закладам, неначе це була його власна проблема. Багато разів він звертався за допомогою до інтелігенції і духовенства, але не завжди результативно. Згідно з указом Синоду від 20 червня 1886 р. в церквах Херсонської єпархії під час літургії в день П'ятидесятниці вводився щорічний збір пожертвувань на користь церкви. Никанор писав, що безграмотність є одним із нещастя, які переслідують грішне людство. При цьому духовна сліпота гірше фізичної, так як приносить велику шкоду людині і на землі, і після життя. Щоб наблизити високе вчення Христа до людини, церква закликала всіх священно- і церковнослужителів допомогти у справі освіти руського народу в душі православної віри через церковно-парафіяльні школи²¹.

*Никанор писав про необхідність розвитку науки і про її важливість для людського суспільства. Проте науку він нерозривно пов'язував із православ'ям і вірою в Бога. Він піддавав гострій критиці тих мислителів, які вважали себе розумнішими від самого Бога і відкидали історичне християнство. Адже відмовившись від Бога, безсмертя та моралі, вони відмовилися й від усякої благородної мети життя. Замість ідеалів добра для себе та інших вони приносили зло, розвал, ненависть до життя, що призводило до самознищення*²².

Таким чином, просвітницька діяльність архієпископа Никанора була націлена на розвиток православної церкви, освіти і науки, посилення ролі проповідей, бесід, народно-церковного співу в процесі морального і культурного вдосконалення суспільства. Роздуми владики, наукові погляди та ідеї знайшли своє відображення в його багатій науковій та релігійно-літературній спадщині. Його наукові та проповідницькі праці відомі на Заході, але недостатньо оцінені його співвітчизниками. Глибокий науковий аналіз його творчості може стати наступним етапом у дослідженні зазначеної проблеми.

- 1 Красносельцев Н. Ф. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский и его учено-литературная деятельность / Красносельцев Н. Ф. – Одесса : Экон. тип., 1893. – 27 с.
- 2 Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский : биографические материалы. – Одесса: тип. Фесенко, 1900. – 409 с.
- 3 Миляновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии / Миляновский Ф. – Одесса: тип. . Фесенко, 1902. – 278 с.
- 4 Кравченко А. День смертный: об архиепископе Херсонском и Одесском Никаноре / Кравченко А. // Одесский вестник – 1992. – 25 ноября; Москаленко М. Архиепископ Никанор (Бровкович) / Москаленко М. // Андреевский вестник – 2007. – № 14. – С. 44-45.
- 5 Памяти Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. – Одесса : Славян. тип., 1891. – С. 15.
- 6 Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский : биографические материалы. – С. 266, 269.
- 7 Російський державний історичний архів. – Ф. 196. – Оп. 439. – Спр. 659. – Арк. 49.
- 8 Красносельцев Н. Ф. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский... – С. 15-16.
- 9 Памяти Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. – С. 66.
- 10 Петровский С., священник. Семь Херсонских архиепископов. – Одесса: тип. Фесенко, 1894. – С. 170.
- 11 Памяти Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. – С. 19.

- 12 РДІА. – Ф. 196. – Оп. 439. – Спр. 659. – Арк. 51.
13 Красносельцев Н. Ф. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский... – С. 24.
14 Памяти Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. – С. 68-69.
15 Кравченко А. День смертный: об архиепископе Херсонском и Одесском Никаноре...
16 Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиепископ Херсонский и Одесский). - 2-е изд. – СПб.; Одесса: тип. Штаба Одесск. воен. округа, 1884-1891. - Т. 3. С. 69, 74.
17 ДАОО. – Ф. 196. – Оп. 1. – Спр. 46, 51, 60-63.
18 Милянковский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии... – С. ХG – ХGI.
19 Беседы и поучения. – Т. 3. – С. 242-267.
20 Поучение преосвященного Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского на молебствии 14 сентября 1889 г., в день празднования столетия завоевания турецкой крепости Хаджибея, переименованного потом в Одессу // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1889. – № 19. – С. 553-556.
21 Воззвание перед сбором добровольных пожертвований в пользу церковно-приходских школ Херсонской епархии / Никанор (архиепископ Херсонский и Одесский) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1887. – 1 мая (№ 9). – С. 378, 381.
22 Беседы и поучения. – Т. 3. – С. 318-321.

SUMMARY

Nataliya Dianova

EDUCATIONAL ACTIVITY OF THE ARCHBISHOP ODESSA AND KHERSON
NIKONOR (BROKOVICH)

In article the basic directions of educational activity of archbishop Nikonor were analyzed. It is considered its scientific and a religious heritage. It is contribution to Orthodoxy development was shown.

Key words: archbishop Nikonor, church, Kherson diocese, orthodox, science, education, the sermon, morality.

Любов Заєць,
*здобувач кафедри
документознавства і музейної справи
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

ВИВЧЕННЯ ОРЕСТОМ ЛЕВИЦЬКИМ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (за матеріалами публікацій вченого у періодиці)

Характеризується зміст публікацій видатного українського історика, археографа, бe-летриста останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Ореста Левицького, що були вміщені у періодичних виданнях тогочасних історичних науково-громадських товариств і стосувалися історії релігії та Церкви на Правобережній Україні, зокрема на Волині.